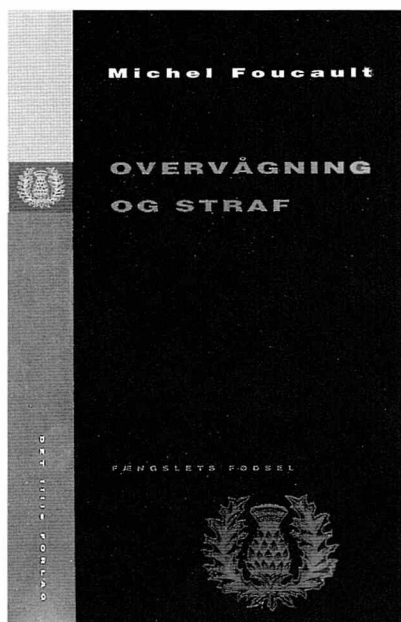

Det fængslende blik

Det lille Forlag har nu sørget for at denne imponerende bog fra 1975 for første gang foreligger i en dansk oversættelse. Med tilladelse fra forlaget bringer Social Kritik den danske indledning og Foucault-præsentation.

Michel Foucault:
Overvågning og straf. Fængslets fødsel.
Oversat fra fransk af Mogens Chrom Jacobsen. Indledning ved Anders Fogh Jensen.
368 s., ill., kr. 320,- i.m.

Af Anders Fogh Jensen

Denne bog er ingen kriminalroman. Den har ellers alle figurerne til det: skurke, helte, alkens lovertrædelser, et dygtigt politi, retssale med dommere, fængsler med tremmer, onde forbrydere, kolde bødler og begejstrede folkemasser. Men den mangler én ting: troen på at en universel retfærdighed sker fyldest, når uorden bliver til orden. Hvis det er en bog om orden, så er det ikke kriminalromanens fortælling om, hvordan mennesket finder ordenen i verden, men filosofens fortælling om, hvordan en orden produceres, frem-bringes, i begge ordets betydninger: den skabes og drages frem. Således har bogen dog det til fælles med kriminalromanen, at den handler om, hvorledes den kriminelle frem-bringes.

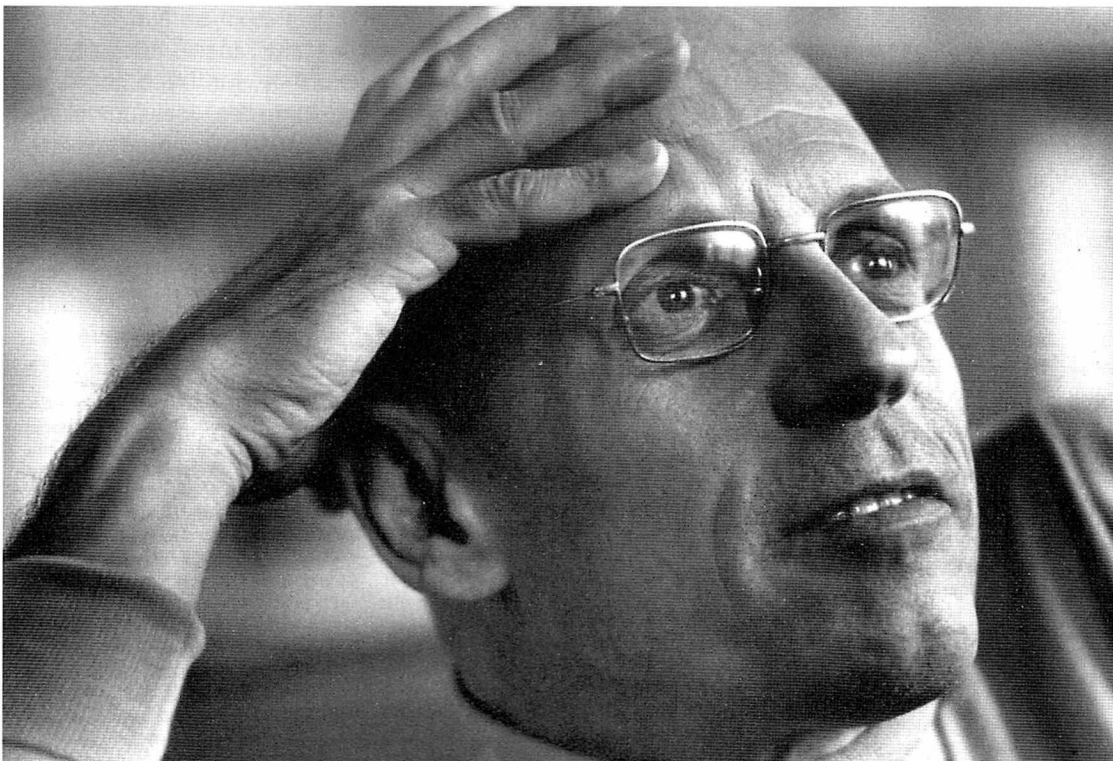
Overvågning og straf binder heller ikke kriminalromanens sløjfe på alle de ender, den kaster ud. Dens projekt er at følge tråde i alle mulige retninger og lade dem stå og stritte i al deres tilsyneladende uordentlighed, for så at løfte blikket og dechifrere et mønster af forbindelseslinjer. Derfor har den snarere nettets eller det filtrede garnøgles struktur end sløjfens. Den logik, som den påviser i verden, er ikke en fornuf-tens kommen til sig selv gennem kriminalkommisæreren, men den stadige produktion, overlejring og indlejring af forskellige rationaliteter, der hele tiden kobler sig på og kobler sig af hinanden. Ved første øjekast ser bogen ud til at handle om straffens historie, men den viser sig at være så meget andet: en genealogi over den moderne moral, en kritik af humanismen, en teori om magt, en teori om subjektet, en fremstil-

ling af overvågningssamfundet og dets normaliseringsiver og ikke mindst en bog om disciplinering. Nok er den tykkeste tråd straffens historie, men den er indfiltret i alle disse andre tematikker, der hele tiden bringer noget med ind i og noget med ud af denne historie. Bogens egentlige hovedperson er således *forbindelseslinjen*, og den hedder i Foucaults terminologi 'dispositivet', 'apparatet'.

Det er med en afsmag over for nutidens normaliseringsmagt og alt, hvad der udgiver sig for at være humanisme, at Foucault graver i fortiden for at skrive nutidens historie og spørger: Hvilken menneskelighed? Kunne det være, at der er tale om forskellige former for menneskelighed i den hånd, der fører pissen, og den hånd, der rasler med nøglerne? Kunne det være, at det var mere menneskeligt ønskværdigt at møde en vred håndhæver end en skuffet? Og var den vrede håndhævers binære kode (skyldig/ikke-skyldig) ikke mere human end det samfund, der for en sikkerheds skyld går ud fra, at alle er mere eller mindre skyldige?

Michel Foucault gennemgår i *Overvågning og straf*, der udkom på fransk i 1975, tre måder at forstå, organisere og udføre den straffende magt på. I første del beskrives middelalderens og enevældens iscenesatte pinestraf, der spreder skræk og rædsel samtidig med at den underholder. Straffen mærkes direkte på *kroppen*, der er stedet for og beviset på, at retfærdigheden sker fyldest. Straffen er den mægtigstes, kongens, måde at genoprette magtbalancen på ved at hævne sig på lovovertræderen.

I det 18. århundrede forstår man det sociale bånd som en kontrakt, og lovovertrædelsen som et kontraktbrud. Kroppen tilhører nu ikke længere enevælden, men almenvælden, der genindsætter moralen i kroppen gennem strafarbejde med det formål at reintegrere forbryderen – emnet for bogens anden del. Det offentlige strafarbejde er at forstå som et tegn, der ikke blot skal skrives på forbryderen, men også kunne læses af andre til moralsk opbyggelse. Hermed er straffens genstand flyttet fra kroppen til *sjæ-*

Michel Foucault (1926-84)

len, fra det udvortes til det indvortes. Det egentlige mål med kroppens arbejde er sjælens arbejde.

Tanken bag det moderne fængsel, som beskrives i tredje og fjerde del, er en *udelukkelse gennem indelukkelse*, efter interneringsens model, og en gennemgående bearbejdning af kroppen gennem *disciplinering*. Disciplinen er et blik og en teknologi, det er sansen for detaljen gennem den minutiøse opdeling af tid, rum og legeme og en eksakt kortlægning af, hvad der skal være hvor hvornår. Den indskriver sig i legemet gennem eksercitsen og dressuren, og den sikrer den totale kontrol gennem en konstant overvågning, panoptikken – denne, den uhyggeligste og mest økonomiske af alle overvågninger, der bygger på en viden om altid at kunne blive overvåget. Det panoptiske fængsel flytter scenariet: det er ikke længere de mange, der ser på de få, men de få, der ser på de mange.

Disciplinens opdelinger forbinder sig med hierarkiets indførelse af en norm eller en regel, som det belønnes at leve op til. Det er i dette sammenrend mellem normaliseringsmagt og disciplinmagt, at straffeinstansen overtager domsinstansens funktion, idet den tager sig til opgave at vurdere og sanktionere, og ikke blot straffe. Betyder prøveløsladelsen ikke, at dommen aldrig er afsagt, og at afsoningstiden er en stadig proces? Domsinstansens binære logik (skyldig/ikke-skyldig) gradbøjes i straffeinstansens normaliserende og disciplinerende hænder.

Således lyder straffens historie under Foucaults pen. Udviklingen fra fangehullets mørke til fængselscellens lys er ikke en behagelig og velgørende oplysning. Nøglekniptets raslen og fangevogterens skridt lyder ikke mere humant i Foucaults øre end guillotinenes huk og folkemassernes larm.

Overgangen fra pinestraf over synlig arbejdsstraf til disciplinering er overgangen fra straf som *mærke* over straf som *tegn* til straf som *spor*. Det er en tematisering af *overgange* fra det direkte mærkede, over det repræsenterede til det indskrevne, som man kan finde nogenlunde analogt i Foucaults øvrige værker: *Galskabens historie* (1961), *Klinikkens fødsel* (1963), *Ordene og tingene* (1966) og *Viljen til viden* (Seksualitetens historie 1, 1976). Hvad der ved første øjekast ser ud som en fortælling om tingen – galskaben,

sygdommen, videnskaben, straffen, seksualiteten – er i virkeligheden *en fortælling om fortællingen om tingen*, om den orden som talen om og omgangen med tingen afslører til forskellige tidspunkter; med andre ord ikke en historie om fakta, men en *epistemologi*. Foucault lærer epistemologisk kritik af Gaston Bachelard, Alexandre Koyré og Georges Canguilhem under sin skoling i 1950'ernes Paris. Grundlæggende er den franske epistemologi en tilgang til videnskabshistorien, der skriver tankens historie, idet tanken menes at gå forud for det empiriske blik: det er først, når tankens apparat er indstillet, at sanserne kan finde tingen. Epistemologiens opgave, som en diskurs om diskursen om tingen, bliver i den henseende at rekonstruere de tankemæssige brud, som videnskabens fortælling om sig selv skjuler.

Foucault fornyr epistemologien på tre måder. Med inspiration fra Canguilhems medicinske normalitetsstudier drejer han epistemologien fra naturvidenskaberne til social- og humanvidenskaberne, diskurserne om mennesket. Endvidere nedsænker Foucault epistemologien i materien for at skrive historien om tankens vekselvirkning med samfundets teknologier, praktikker, institutioner og erfaringer. Endelig vil Foucault ikke nøjes med at rekonstruere de glemte tanker, men sætter sig for at bringe de tavse i tale, fordi den herskende orden afslører sig i det, den udelukker.

At være skolet til at tænke i brud og kampe og at være udstyret med en indgående interesse for andre ordener end den herskende, hvad enten denne finder sted i historien, i galskaben eller i volden, disponerer Foucault for et ægteskab mellem epistemologien og Nietzsches filosofi. *Overvågning og straf* kan da også læses som en gentænkning af anden del af Friedrich Nietzsches *Moralens oprindelse* (1887), hvor straffen og dens legitimering analyseres under overskriften »'Skyld', 'dårlig samvittighed' og hvad dertil hører«. Foucault viderefører i nærværende sammenhæng to ting fra Nietzsche:

For det første at lukke ørerne for den fremskridtslarm, som humanisterne overdynger grusomheden med; hvis straffen er blevet vendt indad i form af samvittighedens orm, så er den ikke blevet mere i harmoni med livet, højst 'alt for menneskelig'. Humanitet er for Nietzsche en måde – de svages måde – at

magte på. Kritikken af humaniteten bliver i Foucaults værk til en kritik af subjektet som en konstruktion i legemet, der muliggør disciplinering og tjener som magtens fjernbetjening.

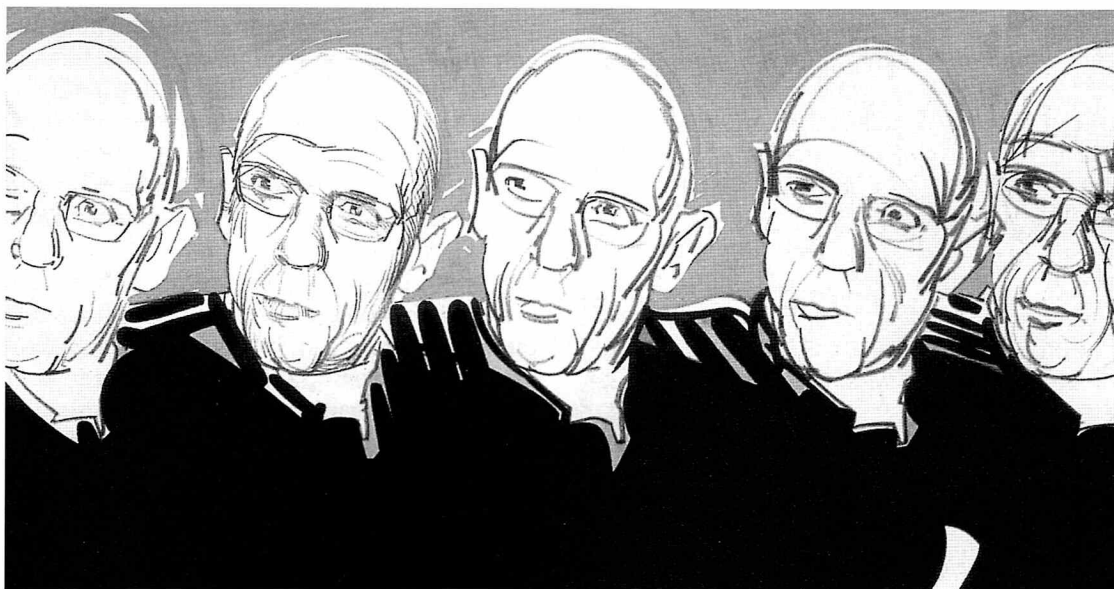
For det andet bruger Foucault i *Overvågning og straf* Nietzsches påpegning af, at man ikke kan trække en lige linje fra funktion til formål. Fra håndens evne til at gribe kan man ikke slutte, at det er dens formål. Ej heller med straffen. At skrive straffens historie er ikke at tegne den lige linje mellem formål og funktion, men at tegne kortet over forbindelseslinjer mellem de forskellige funktioner og virkninger, som går til og fra straffen. Bogens hovedperson er derfor forbindelseslinjerne, *les dispositifs*.

Forbindelseslinjen er en anordning af *kanaler for udveksling* mellem forskellige sociale elementer, der ordner elementernes interaktion. Foucaults analyser går ud på at kortlægge disse udvekslingsmønstre, som det sociale har *sedimenteret*, og som selv *genererer* nye mønstre for social udveksling. Som en sådan anordning kan *un dispositif* siges at være *en anordnet anordning* og *en anordnende anordning*, og når det her oversættes med *'apparat'*, må det ikke forstås for substantielt (*dispositif* er et substantiveret adjektiv). Apparatet er ikke en mekanik, der altid leverer det samme (selv om Foucault ind i mellem

bruger termen 'mekanisk'), men det sociale *disposition for* eller tendens til at virke på bestemte måder, f.eks. til at bringe bestemte institutioner i spil med bestemte vidensformer og bestemte former for arkitektur. Apparatet – den anordnede og anordnende anordning – er *hverken aktivt eller passivt*, men midt i mellem, både og. Ved dets bringen i spil *produceres* et felt, der kan handles på eller i forhold til: subjektet, den kriminelle, det sociale tilfælde eller den syge er eksempler på sådanne felter, der er opstået ved forbindelser mellem bestemte vidensformer og bestemte institutioner.

Magten må forstås ud fra forbindelseslinjerne, ud fra de *virkninger de producerer* og *i de relationer de tegner*. Som inhærent i alle mulige relationer kan magt nok indgå i klassemodsatninger eller undertrykkelsesmekanismer, men ikke lokaliseres noget sted, for den er alle steder. At noget er omnipræsent betyder imidlertid ikke, at det er omnipotent.

En ren skabelon for apparatet findes ikke. Det er som begreb en epistemologisk konstruktion, der muliggør, at anordninger eller apparater kan give sig for erfaringen. Det er et redskab til analysen af forbindelseslinjer i det sociale, et prisme, der muliggør, at man kan se disse forbindelseslinjer *som* apparater. De apparater, der giver sig, er imidlertid altid varierede efter de konkrete elementer – institutioner, vidensformer, teknologier, legemer

og erfaringer – som de forbinder. Bøger tegner et mønster, som aldrig findes fuldt gennemført nogen steder, men som alle de konkrete linjer på samme tid må formodes at være aftegninger af, samtidig med at de tegner det.

Overvågning og straf kan læses som en historie om forbindelseslinjer, hvor det moderne fængsel blot er *prototypen* på et sted, hvor disciplinapparatet, normaliseringsapparatet og overvågningsapparatet krydser hinanden i fabrikationen af det lydige subjektiverede (dvs. underkastede) legeme. I løbet af det 17. og 18. århundrede rundes kasernen, skolen og fabrikken ved hjælp af de samme disciplinære produktioner. Der er tale om overgangen fra hæren som en samling duelige kæmpere til produktionen af den lydige og tilpassede soldat gennem eksercits, disciplinering og kompetenceudvikling, om overgangen fra mesterlæren til skolesystemet med dets nøjagtigt tilrettede borde og dets eksercitsagtige disciplinerende indlæringsformer, om overgangen fra laugets håndværk til industriens differentierede storproduktion, hvor tid, rum og bevægelser udgrænses og fastlægges nøje. Den disciplinerede arbejder er forudsætningen for udviklingen af kapitalismens storproduktion og varecirkulation. Kapitalismen havde ikke været det samme uden disciplinen, tænk blot på, hvorledes den vestlige verdens ulandsprojekter indbefatter en arbejdsdisciplinering. Normaliseringsapparatets gradbøjning af de binære koder – acceptabelt/uacceptabelt, der bliver til mere eller mindre acceptabelt – produceres også i de øvrige institutioner; her hedder de blot disciplinærstraf, karakter eller bonusløn.

Indespærringen drives frem af en drøm om det *rene* samfund, der finder sin model i spedalskhedshusenes internering, og som senere reproduceres i galeanstalterne: det er sundhed gennem udelukkende indelukkelse af det syge. Disciplinen udspringer af en anden drøm, drømmen om det gennemrationaliserede samfund, og finder sin model i håndteringen af pesten i slutningen af det 17. århundrede. Den pestramte by er den minutiøst opdelt og gennemdisciplinerede by, der fører regnskab med syge og døde, hvor alle påbydes at blive i husene. Pestbyen er den stille by. Udelukkelsesapparatet og disciplineringsapparatet

er to forskellige politiske rationaliteter, der dog ikke er uforenelige, for de mødes i det 19. århundredes institutioner: opdragelsesanstalten, hospitalet, kasernen, fængslet, det psykiatriske hjem. Det er udelukkelsens binære logik, der kombineres med disciplineringsens overvågende, hierarkiserende, forbedrende, opdragende, formende rationalitet.

Det er karakteristisk for Foucault, at han tænker i relationer og mønstre snarere end i essenser. I Foucaults ontologi består et elements væren i et sammenrend af relationer, og de virkninger, dette sammenrend afføder. I det Foucault har dechifreret de anordninger, der bevirker de forskellige institutioner, stopper han op og spørger: »Er det underligt, hvis fængslet ligner fabrikkerne, skolerne, kasernerne, hospitalerne, som alle ligner fængslerne?«

Samfundets fængselsagtighed kommer ikke mindst til udtryk i alliancen mellem disciplinen og overvågningen, som prototypisk finder sted i fængslet, men som genfindes i det øvrige samfund. *Panoptikon* – det blik, der søger indsigt og vækker opsigt – er ikke blot en model for fængsler, idet det optiske kan forstås metaforisk. For at et panoptisk apparat sættes i gang, er det nok at distribuere den oplysning, at der kan indsamles oplysninger. Hver gang en central instans tilkender, at den kan finde på at indsamle oplysninger, igangsætter den et panoptisk apparat og dermed en produktiv disciplinering. I den forståelse af panoptikken gives yderligere tyngde til Foucaults tese, at *viden og magt ikke kan adskilles*.

Også normaliseringsapparatet genfindes i hele samfundet i form af vidensindsamlinger, vurderinger og sanktioner, der virker normaliserende. Velfærdssamfundets ansatte, disse moderne hyrder, der skal tage vare på hver enkelts velbefindende fra fødsel til død ved at spørge, undersøge, udfylde skemaer og tilrettelægge handlingsplaner, har ikke blot som formål at udvikle kompetencer og optimere livskvalitet, men har også en disciplinerende og normaliserende virkning. Enhver lærer, læge, pædagog, socialrådgiver, psykiater, konsulent eller anden 'menneskearbejder', der skal vurdere, er blevet normalitetens dommer. Disse vidensproducerende sagsbehandlere og menneskeeksperter udspænder et apparat af overvågning, disciplinering og normalisering, der strukturelt set ikke adskiller sig fra hånd-

teringen af pesten. Den moderne pest i risiko- og lykkesamfundet hedder lediggang, stilstand, ude af balance, udfordret eller inkompetent. Fængslets normalisering og disciplinering skiller sig ikke ud.

Set i bakspejlet indvarsler bogens afsluttende kapitel Foucaults videre forskning efter *Overvågning og straf*: ledelse gennem selvledelse, pastoralmagt, biopolitik og statistik, kort sagt ledelsesrationaliteter. Disciplin, overvågning og normalisering forlades ikke, men suppleres med mere åbne styreformer.

Overvågning og straf har båret ved til mange bål. For det første har den påvirket debatten om fængsel og straf: om fangernes vilkår, om fængslernes kriminalisering af de indsatte og om andre måder at straffe på. Indførelsen af f.eks. samfundstjeneste som en alternativ straf synes i Foucaults optik blot at være endnu en 'humanistisk' udvidelse af fængslets korpus af normaliseringsdommere til resten af samfundet.

For det andet har Foucaults magtbegreb og idéen om, at man tøjler legemer ved at indbygge et subjekt i dem, bragt skyts til minoritetsforkæmpere i almindelighed og feminister i særdeleshed. Ved at indskrive kønnets, racens eller typens etiket i individet indbygger man en 'essens', der gør det muligt at magte gruppen som en homogen masse af en særlig art med særlige kendetegn. Minoritetskampene står her over for det problem, at vil de kæmpe for gruppens rettigheder, fasttømmer de gruppens 'essens' og går dermed magtens ærinde. Foucault har gjort dem opmærksom på, at modmagtens flugtveje fører lige tilbage i magten, hvis ikke de hele tiden fornyes og omdefineres. Det synes at være et vilkår i Foucaults socioontologi, at tilværelsen er en kamp mellem magt og modmagt.

For det tredje leder påstanden om disciplindispositivets vidt udgreneede forbindelseslinjer direkte ind i diskussionen om overvågningsproblemet. I informationsverden og drømmen om den gnidningsfrie kommunikation vokser indsamlingen og distribueringen af information om hver eneste borger til stadighed. Samfundet kan kun siges at være blevet mere panoptisk og synoptisk, siden *Overvågning og straf* udkom for første gang. Om det betyder, at vi i praksis har realiseret et orwellsk overvågningssamfund, kan man

diskutere, men at informationsindsamlingen – fra statistikken over selv-angivelsen til personinterviewet – har disciplinerende effekter synes ikke på samme måde at stå til diskussion. Drømmen om det gennemrationaliserede samfund er ikke kun drømmen om optimeringen, men også drømmen om sikkerheden, hvor overvågningen er det middel, der skal forebygge menneskelige katastrofer, før de sker. Imidlertid har overvågningen den effekt, at den gør de overvågede til det, den mistænker dem for at være: kriminelle, syge eller i fare. I risikosamfundet er alle potentielt i fare eller til fare for andre. Det Foucault kan lære os er, at frihed og fængsel er del af den samme drøm.

